

एमं बे वात छे

हसु याज्ञिक

ईस्वीसन १९६७-६८नुं संभवतः ए वर्ष हतुं. हुं त्पारे रहेतो हतो जैन मर्चन्ट पासे ऋषभदेव सोसायटीमां. सवारना अगीअरेक वाग्या हता ने मुंबईनी मीठीबाई कोलेजना आचार्य अने कौटुंबिक संबंधे मारा काका श्री अमृतलाल याज्ञिक आवी चड्या ने आवतां कह्युं :

‘तारे घरे ज्ञाननी गंगा लाव्यो छुं हसु !’

में जोयुं तो एमनी साथे अत्यंत गौर अने ताम्रवर्णा सोहामणा सज्जन ! एकदम श्वेत, इस्त्रीबद्ध, आर करेलो पहेस्वेश. अमुकाका बोल्या :

‘आ मारा मित्र डौ. हरिवल्लभ भायाणी. खास आव्यो छुं हुं एमने तने सोंपवा माटे !’ अने भायाणी साहेबने उदेशीने कह्युं : ‘आ मारो भत्रीजो तमने सोंपुं छुं भायाणी !’

‘में स्वीकार्यो...’ भायाणीसाहेब एमना लाक्षणिक हास्य साथे बोल्या । मारा आनंद-आश्चर्यनो पार न हतो. में त्पारे ‘वाग्व्यापार’ अने कथासाहित्य परना डौ. भायाणीना लेखो वांचेला. आवा मोट विद्वान मारे घरे ? ने एमना विद्यार्थी तरीके स्वीकारे ? मारे माटे तो दोडवुं हतुं ने ढाळ मळ्यो ! बगासुं खातां पतासुं मळ्युं.

हकीकत एम हती मारी बदली वीसनगरथी अमदावाद थयेली, अने अमदावादमां मने गोठ्युं न हतुं. ए बाबत अमृतलाल याज्ञिकने लखेलुं त्पारे जवाबमां लखेलुं : तारी कारकिर्दी माटे अमदावाद अने गुजरात कोलेज तारा हितमां छे. त्यांनां ग्रन्थालयो, विद्वानो अने वातावरणनो लाभ मळशे. पीएच.डी. करी लेवुं. उत्तमगुरुनी व्यवस्था हुं गोठवीश....

ए आटलुं झडपी ने आटलुं उत्तम थशे, एनी मने तो धारणा पण केम होय ? घरे तो बीजी ज वातो थई. प्रिन्सिपल प्रेमशंकर भट्ट पण आव्या. भावनगर शामलदास कोलेजना त्रणे मित्रो-भायाणी, याज्ञिक अने फोझदार (प्रि. प्रेमशंकर भट्टना पितांश्री फोझदार होवाथी आ मित्रो भट्टसाहेबने

ए हुलामणा नामे ज संबोधता) वातेमां जाम्या. बीजे दिवसे गुजरात कोलेजथी सीधो युनिवर्सिटी भाषाभवनमां गयो ने भायाणी साहेबने मळ्यो. एमणे पूछ्युं :

‘पिएच.डी. माटे क्यो विषय विचारो छे ?’

‘नवलकथा पर काम करवुं छे. सुरेन्द्रनगरमां प्रि. वाय.डी.भावेना मार्गदर्शनमां नवलकथा परना केटलाक महत्त्वना अंग्रेजी ग्रन्थो हुं वांची गयो छुं.’

‘पण एमां संशोधन करवानो अवकाश केटलो ? वळी तमे पोते पण वार्ताओ-नवलकथाओ लखो छो. ए लखता रहो. परंतु विशेष अभ्यास माटे मध्यकालीन साहित्यनो विषय लो. एमां संशोधनने अवकाश छे.’

‘परंतु एना इतिहास सिवाय बीजुं में वांच्युं नथी, खास तो कृतिओ.’

‘तो हवे वांचो.’ भायाणीसाहेब बोल्या; ‘हुं तो मारा मनमां निश्चित करेला छे, ते विषयो पर ज काम करवुं छुं. शामळ पर, रास पर, चंद्रचंद्रावळी पर जानी, भारती झवेरी, हीराबेन पाठक पासे काम कराव्युं. हवे मारा मनमां मध्यकालीन गुजराती प्रेमकथाओ पर ज कोईक पासे काम करवानुं नक्की थई ग्युं छे. तमे एना पर काम करो. तमने ए काम गमशे. सर्जक तरीके तो तमे पोते ज प्रेमकथा पर काम कर्युं, कृतिना रूपमां. ‘दग्धा’ नवलकथामां तमे दग्ध एटले पूर्ण एवं व्यक्तित्व बंधायुं होय, एनुं दाम्पत्य दग्ध एटले असफळ-कजळेनुं रहे छे, केमके, दरेक पुरुषने पोते घडी शके, टांकणुं पाडी शके पोतानुं एवी पत्नी जोईए छे, तेथी पूर्ण व्यक्तित्व साथे दाम्पत्यनो मेळ बेसतो नथी – आवा थीम पर काम कर्युं छे. आगळना काळना लेखकने पण ए रीते ज पोताना काळनी समस्याने वाचा आपवानी होय छे.’

‘परंतु ए कथाओ तो चमत्कारपूर्ण बाह्य घटनाओमां राचती होय छे. एमां परंपरा अने रूढ माळखां होय....’

‘ए आवे क्यांथी ? तत्कालीन परिस्थिति अने चित्तमांथी के बीजेथी ? शा माटे अमुक कथाओ ज वारंवार रचाई ? मात्र कथा तरीके रोचक हती माटे ? तो आगळनी कृति हती ज. भाषा ने समाज खास बदलाया न हतां

તો પળ એકના એક કથાનક પર અનેક કેમ કૃતિ કરે છે ? શું એ ઉતારો કે માત્ર પુનઃકથન હોય છે ? 'નંદબત્રીશી'ની ભારતભરમાં અનેક કૃતિઓ શાથી રચાઈ ? માધવ અને કામકુંડલાની કથા સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી બધે જ કેમ આવી ? સગા માબાપ એક સાધુની હઠ માટે ને વ્રત માટે થઈને જ પોતાના પુત્રનું માથુ કાપે, ઢાંડે, એવી ભયંકર દારુણ ઘટના કથામાં કેમ આવે ? ને આવી કથા લોકો કેમ માણે ? કયું કારણ આવી કથાને જન્મ આપે ? કયા કારણે આવી કથાઓમાં લોકોને રસ પડે ? એ કેવો સમાજ ? કેવાં એનાં ધોરણો ? આ બધા પાછળનો વાસ્તવ કયો ? કઈ રાઈ પરના આ પહાડો ? 'પંચતંત્ર' વિશ્વભરમાં કેમ ફેલાઈ ગયું ? બધી જ ભિન્ન પ્રજાઓ અને સંસ્કૃતિઓને એમાં રસ શાથી પડ્યો ? વિશ્વસમગ્રની માનવચેતનાને જોડનારું સૂત્ર કયું ? પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન કથાઓ કેવળ કલ્પિત મનોરંજનાત્મક રસોત્પાદક સામગ્રી જ નથી. યુગોજૂની સંસ્કૃતિનો એ દસ્તાવેજ છે !

- એ જ ઘડીએ મેં આ ગુરુની કંઠી બાંધી. અત્યાર સુધી આ બધું જ માત્ર મનોરંજનાત્મક લાગતું હતું. સંશોધકના સ્થેથોસ્કોપે કયો ધબકાર સાંભળવાનો છે, એની પહેલી જ મુલાકાતે મને જાણ થઈ.

પછી ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ નિયત અને નિયમિત બન્યો. હું કોલેજથી છૂટી સાયકલ પર ભાષાભવન પહોંચું. ત્યાંથી ભાયાણીસાહેબ સાથે ચાલતાં મોષ્ટિ કરતાં મહાદેવનગરના ઘર સુધી કે અર્ધે સુધી. એ દોડવાની ઝડપે ચાલે. મારે ત્યારે ને પછી પળ છેક સુધી એમની સાથે રહેવા મથવું પડે, દોડવું જ પડે, ઢસડાતા, ચાલવામાં પળ ! વચ્ચે એક દિવસ કહે : 'ચાલ મારા ગુરુ બતાવું !' મેં ત્યારે પહેલું દર્શન કર્યું જિનવિજયજીનું. શ્યામ, ઊંચો, પ્રભાવશાળી દેહ. સામે લાલ વસ્ત્રોમાં વિટેલી પોથી. થોડું બેઠાં. વાત કરી. બહાર નીકળતાં કહે : 'કેવા લાગ્યા મારા ગુરુ !' મેં કહ્યું : 'ભવ્ય યોદ્ધા જેવા !' એ કહે : 'ક્ષાત્રધર્મી વિદ્યાપુરુષ છે મારા ગુરુ !'

પછી ભાયાણીસાહેબ યુનિવર્સિટી કેમ્પસના રીડર્સ ક્વાર્ટરમાં આવ્યા ને પછી જ્ઞાનની પ્રથા જેવા હાઈલેન્ડ પાર્કમાં. મને પળ ક્વાર્ટર મળ્યું ગુલબાઈ ટેકરા પરના પાંચ બંગલામાં. પાછળની વંડીની ઝાંપતીમાંથી જ સીધા તે કાઢના સચિવાલય અને પછીના કાઢે બનેલા પોલિટેનિકના કેમ્પસમાં. એની

પાસેની બીજી ઝાંપલીમાં પ્રવેશી હાઈલેન્ડ પાર્કમાં ભાયાણીસાહેબને ઘરે. ભાષાભવનમાંથી આવ્યા હોય ને અમારો વર્ગ શરૂ થાય. મને ક્ષોભ થાય, થાક્યા હશે, કંટાળ્યા હશે. હું કહું, સાંજે આવવાનું રાખું ? એ કહે ના, ત્યારે બીજા લોકો આવે ને આપણે કામ છોડવું પડે. સાંજ પડતાં જયંત કોઠારી, ચિમનભાઈ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ, જયેન્દ્રભાઈ યાજ્ઞિક, નટુભાઈ રાજપરા - કોઈ ને કોઈ અચૂક હોય જ. ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, સાહિત્ય શાસ્ત્ર અને એવી વિવિધ ચર્ચાઓ ચાલે. જયંતભાઈનો વ્યાકરણ-વિચાર સીમાસ્તંભ તે આ પ્રપાની પ્રસાદી. વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-જૂની ગુજરાતીના મુક્તકો-દુહાઓની મધમીઠી દ્રાક્ષ. અમે બે હોઈએ તો અનેક કથાઓના ઘટકોના ધાંધાંધોળા ચાલે. આઠ-દશ વર્ષની વયે સાંભળેલી હોય એવી કથાઓ, તેમાં આવતાં પદ્યમય જોડકાં યાદ આવતાં જાય.

ભાયાણીસાહેબનો સ્મૃતિકોશ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો. ક્યારેય કશું હેતુપૂર્વક કંઠસ્થ ન કર્યું હોય. વાંચ્યું હોય એક જ વખત. પરંતુ સંદર્ભ નીકળે કે તેમને યાદ આવે. મારું ધૂળાવે ને એક શબ્દ નીકળે. બીજી વાર ધૂળાવે ને બીજો શબ્દ. ને આમ એક પૂરી પંક્તિ, બીજી પંક્તિ ને એમ પૂરી રચના એમના સ્મૃતિકોષનો સોપત્તેર અકબંધ આપે. વાંચતા કોઈ પણ સહેતુક પ્રયત્ન કંઠસ્થ કરવાનો ન હોય, પરંતુ ચિત્ત પર એક જ વખત વાંચેલી વસ્તુની છાપ એટલી સચોટ પડી હોય કે અલ્પ પ્રયાસે જ શબ્દશઃ રૂપ આપી શકે. મારા અનેક સંશોધનમાં જે મને વિવિધ કથાઓના ઘટકો અને કથાબંબો મળ્યા એમાં ઘણા બધા ગુરુના આ અદ્ભુત સ્મૃતિકોષમાંથી મને મળેલા.

જ્યારે મારા વિષય પર પ્રકરણવાર લખવાનું થયું ત્યારે પ્રકરણ લખીને ભાયાણીસાહેબ પાસે જાઉં ત્યારે હવામાં ઊડતો હોઉં. પુષ્કળ નવી સામગ્રી અને નવું દૃષ્ટિબિંદુ. મધ્યકાલીન સાહિત્યને, કથાસાહિત્યને પણ બધાએ જોયેલું માત્ર સાહિત્યિક ધોરણે, એથી એમાં પશ્ચિમના શાસ્ત્રીય પ્રકારના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઘણું ખૂટતું હતું, તે ગુરુકૃપાએ મારા અભ્યાસની ડગલ નહીં રહે, એનો આનંદ હોય. ભાયાણીસાહેબ આંખો મીંચીને બેસે. હું મારું પ્રકરણ વાંચું. વચ્ચે ન કંઈ પૂછે, ન બોલે. પૂરું વંચાય ત્યારે કહે 'સારું છે.' અને પછી ક્યાં, કંઈ, કેટલી ભૂલ છે, ક્યાં કચાશ છે તેની વાત કરવાને બદલે, બે-ચાર મુદ્દાઓ પર બોલે.

ए एटलुं स्पष्ट अने वेधक होय के मने मारी भूल देखाय. फरी मारुं मंथन चाले. वांचन चाले. फरी लखुं ने ए वांचुं त्यारे कहे : 'हवे बराबर छे.' मने त्यारे 'सारुं छे' अने 'बराबर छे.' वच्चेनो भेद समजाय.

अभ्यास लेखनकक्षाए पहुँचतां ज हवे मार नामने अने विषयने नौधवानो समय पाव्यो. त्यां कोथळामांथी बिलाडुं नीकळ्युं - डो. भायाणीने युनिवर्सिटीए भाषाशास्त्रना विषय माटे मान्य कर्या छे, साहित्यना विषय माटे नहीं !

हुं धुंधवायो. निराश थयो. भायाणीसाहेब तो एमनी मजाकभरी रीते हळवाशथी कहे : 'एनो य रस्तो नीकळशे !' परंतु ए पहेलां ज विघ्न आव्युं. मध्यकालीन भाषा साहित्यना एक जाणीता विद्वाने कह्युं : 'मारी पासे जोडाई जाव. हुं तमने मारा मार्गदर्शनना विद्यार्थी 'तरीके रजिस्टर करावी दर्श.' में एमनो आभार मान्यो अने कह्युं के आपनी विद्वता विशेष मने मान छे, परंतु जे दृष्टिथी में अभ्यास कर्यो छे, ए भिन्न छे.' कथा मात्र साहित्यथी विशेष छे अने साहित्यकीय दृष्टिनो ज विवेचन-रसदर्शन प्रकारनो, प्रवाहदर्शननो अभिगम नथी.

आ वखते गुजरात कोलेजमां मारा हेड ओफ डिपार्टमेन्ट डो. बिपिन झवेरी. खूब उमदा सज्जन. मारा तरफ पूरा मान-प्रेम. मने कहे: मार्गदर्शन भले डो. भायाणीनुं लो. मारा विद्यार्थी तरीके नौधणी करावो. मने ए स्वीकार्य न हतुं. एक दिवस एक तंदुरस्त बहेन आव्यां. एमनी नौधणी बिपिनभाईए मारा ज विषयमां करवानुं सूचव्युं. में कह्युं : 'तमे जाणो छे के हुं कैटला वखतथी आना पर काम करुं छुं ने तमे आ बहेनने आ विषय आपो छे ?' ए तो स्थितप्रज्ञ कहे : 'तो तमे ज नौधाई जाव.'

सांजे भायाणीसाहेबने वात करी तो एमने तो एटली गम्मत पडी के हसता हसता लालचोळ थई गया अने मने कहे : 'कन्या मागामां चेराई गई छे ! हवे क्यांक पाकुं करी लो. नहीं तो कन्याना झंखना ने मागां आवां कईक खेल पाडशे !'

अंते हुं तात्कालिक प्रि. हसित बूच पासे सौराष्ट्र युनि.मां नौधायो.

ए दृष्टिसंपन्न विद्वान् अने मार प्रत्ये विशेष लागणी. बधुं ज शब्दशः वांचे, सुधारे, सरसं आकार मळे, सौष्ठव मळे ए रीते गोठवे. अंते काम पूर्ण थयुं. वाईवा पूर्ण थतां भायाणीसाहेब कहे : 'लो लग्न करावी आप्यां. पण छेकरां थाय त्यारे जं लग्ननी पूर्णता.'

एमनी वात में वधावी अने अध्ययन-अध्यापन साथे अभ्यास आगळ वधारवानी नेम राखी. नौधरूपे पुष्कळ सामग्री हती. संदर्भ हता. तैयार इन्डेक्स हती. कामकथाना बे भाग प्रगट थया अने प्रो. जयंत कोठारीए जेने कलगी समो गणाव्यो ते अभ्यासनिबंध तैयार थयो. अन्य निमित्तो पण भायाणीसाहेबे पूरां पाड्यां ने काम सतत चालतुं ज रहुं, एमना ज प्रत्यक्ष मार्गदर्शनमां.

परंतु गुजरात कोलेज सरकारी. मोटो हाउ बदलीनो. एमां डायरेक्टर बदलाय एटले कहे, बीजे तो त्रण के पांच वर्षे बदली थाय अही दश-पंदर वर्षथी एक स्थळे ? डो. यशवंत गुलाब नायक, प्रो. जे.बी.शांडिल्य अने प्रि.बी.जे. त्रिवेदी जेवा आचार्य समजावे के अमदावादमां अनेक स्थानिक खानगी कोलेजनी वच्चे गुजरात कोलेजनां नामकाम टकाववानां छे. एने आम बदलीथी आवता अध्यापकोथी न चलावाय. खूब मथामणे पछी बदली अटके. परंतु माथे बदलीनी तलवार लटकती ज रहे. प्रो. नटुभाई राजपरा आ कारणे ज पाठ्यपुस्तक मंडळमां गुजराती विषयना निष्णात तरीके गयेला. एमने फरी धर्मेन्द्रसिंहजी कोलेज राजकोटमां जवानुं गोठवायुं. मने थयुं के हुं पण पाठ्यपुस्तक मंडळमां डेप्यूटेशन पर जाउं तो अमदावादमां स्थिर रही शकाशे. परंतु भायाणीसाहेबने पूछ्या वगर आवो निर्णय केम थाय ? हुं नटुभाई राजपराने लईने मळवा गयो ने वात करी तो भायाणीसाहेब गुस्से थया ने नटुभाईने ज कह्युं : 'आ तमारो विद्यार्थी छे ने तमे एने सलाह आपता नथी ? तमे फरी अध्यापक रहेवानुं ज पसंद कर्युं ने ! आने तो हजु लांबी कारकिर्दी छे. अध्ययन अने अध्यापन छोडीने आवा वहीवटी काममां पडवुं छे ? त्यां तमाशं ज्ञान-अनुभवनो शुं विकास थशे ?' में कह्युं : 'परंतु बदली...' 'तो शुं ?' ए बोल्या : 'भूज जवुं पडेने ? जावुं. पण आ क्षेत्र न छोडवुं !'

તાલું વસાઈ ગયું એ વાત પર.

એક વાર્તા અમારા બન્નેના મનમાં ઘોળાતી હતી. પ્રાકૃતમાં હતી ઘણકા-ઘણકીની વાત. એ પરસોત્તમ માસની કથામાં મેં પણ સાંભળેલી જેમાં ઘણકો વ્રત-ઉપવાસ ન કરવાથી બચત તરીકે જન્મ્યો અને ઘણકી વ્રત-ઉપવાસના પુણ્યે રાજકુમારી તરીકે જન્મી. કોઈ ન હોય ત્યારે દાદર ઊતરતી કુંજરીને બકરો કહેતો :

રુમઝુમતી રાણી ને ઇચ્છાવર પાયા !

પરંતુ એનો ઉત્તરાર્થ અમને યાદ ન આવે. એમાં એક દિવસ આ અમદાવાદના મે-જૂનના કાળા ધોમધખતા ઝનાઢે મારા ગુલબાઈ ટેકરાના ક્વાટરની બેલ રણકી. થયું અત્યારે કોણ ? બારણું ખોલ્યું તો ભાયાણી સાહેબ. તાપથી લાલચોઢ. કંઈ પૂછું એ પહેલાં જ આર્કિમિડિઝના શોધના ઉત્સાહથી બોલ્યા :

‘યાદ આવી ગયું બીજું પદ એ કહેવા આવ્યો છું.

બકરો : રુમઝુમતી રાણી ને ઇચ્છાવર પાયા

રાજકુમારી : ક્યો રે પિટિયા તુંને કુરમુર ખાયા ?’

-આવું અનેક વખત બને. કંઈ યાદ ન આવ્યું તો કોયડો મનનો છેડો ન છેડે. ને જેવો એનો ઉકેલ મળે તો તરત કાં પોસ્ટકાર્ડ તો ક્યારેક ફોન... છેક મિલેનિયમના નવેમ્બર સુધી આ ઉત્સાહ ! છેલ્લું પોસ્ટકાર્ડ હતું તેમાં લખેલું :

રાંદલ માવડી રે રણે ચડ્યાં મા સોઢ કરી શણગાર.

રણે ચડવું હતું તો શણગાર શા માટે ?

આમાં કંઈ કંઈ દેવીઓ અને તેના કયા કયા અશ્વો ? કયા રંગના ?

રૂબરૂ મળ્યા ત્યારે એમણે કહ્યું : ‘પાઠ આમ હોવો જોઈએ

રાંદલ માવડી રે રમણે ચડ્યા મા, સોઢ કરી શણગાર.

ગરબો રમણે ચડ્યો, એમ કહીએ છીએ.

संगीतनो पण एटलो ज शोख, एटली ज रुचि अने ज्ञान. सौराष्ट्रना शहेरोमां भावनगरने विशेष संस्कार छे ते शास्त्रीय संगीतना. शामळदासमां भणेला साक्षरोमां ज में शास्त्रीय संगीतनां प्रेम अने ज्ञान जोयां छे. सित्तेरना गाळामां अमदावादनी कुमारक्लब जेवी शास्त्रीय संगीतना गुणीजनोनी संस्थां. एमां संख्या आजना मुकाबले ओछी, परंतु बधा ज ऊंडी साची परखवाळ. ए बेठको भायाणीसाहेब साथे माणी छे. किशोरी अमोणकरनी सवारनी बेठक साथे माणेली. अमीरखां साहेबने टागोर होलमां सांभळवा गयेला. अद्भुत कलाकार. स्वरने श्रुतिने एक स्थाने स्थिर करी दे. दरबारी के मालकौस गाय तो चेतनाने महाचेतना साथे ज सीधुं सद्य अनुसंधान थाय. मेघ गाय तो भर उनाळे वर्षाऋतुमां महालो. एमां न होय ताननी पटाबाजी, धमधमाटी के बीजी कारीगरी. हैयुं अनुभवे ने सौन्दर्यनी उपज तरती जाय ने रसमहालय रचती जाय. सितार जेवा वाद्यनी द्रुत गतो आस्वादवा टेवायेलो वर्ग आथी अमीरखां साहेबने आस्वादी न शके. एटले पहेले ज विरामे पोणा भागना श्रोतानुं गृहप्रयाण थयुं. पच्चीस टका बच्चा तेने नजीक बोलाव्या ने मालकौस जाय्यो. भायाणीसाहेब धीमेथी कहे : 'अमीरखां साहेब सारेगम बोलता हता एटले लोकोने थयुं के संगीत भणाववा आव्या छे, ए भणी लीधुं ने वर्ग पूरे थयो मानी घरभेगा थया !'

भायाणीसाहेब घरे पण बेठक गोठवे मित्रोनी. डो. नारायण कंसारा गाय अने तबला पण वगाडे. एमणे 'जोगी मत जा !' गायुं ने अने छेहे तिहाई मारी तो भायाणीसाहेब कहे : 'ले, आ सांभळीने तो जोगीने रोकावुं होय तोय चाल्यो जाय !'

- अंते १९७३मां मारी बदली डी.के.वी. कोलेज जामनगरमां थई ज थई. परंतु मारो गुरुप्राप्ति योग प्रबळ. जामनगरमां प्रज्ञाचक्षु, उत्तम दिलरुबावादक श्री प्रवीणसिंह जाडेजानो लाभ मळ्यो. मनना बधा ज बंध दरवाजा खूली गया. एटली ऊंडी सूक्ष्म समज के शास्त्रीय रागसंगीतना प्राणनी परख मळे. डो. भायाणी पण चाहक, ज्ञाता ज नहीं, एमणे पोते पण दिलरुबा पर हाथ अजमावेलो. एथी व्याख्यान निमिते जामनगर बोलाव्या. आव्या चंद्रकळाबहेन साथे. घरमां बीजा साहित्यकारो के अध्यापको आवे

ત્યારે ઘરના બહારના જેવા બની જાય ને કંટાળે. પરંતુ ભાયાણીદાદાની વાત જુદી. સહુને ખૂબ આનંદ થાય. ક્યારેય ફોન આવે તો મને કહે : 'હસુબેનને આપો.' ને એમને ઠુકરડી વિશે, કોઈ લગ્નગીત કે રાંદલગીતના ઢાઢ વિશે કે કડી વિશે પૂછવાનું હોય ! જામનગર આવ્યા કે મારાં સંતાનો યુવા અને નયન નાનાં. એમને કહે ચાલો નવો ચાનો પાડો શીખવું :

ચા એકુ ચા
ચા દુપારી
ચા તેરી ઓર મજા
ચા ચોકા તે રંગ લાગે
ચા પંચા તે જામતી જાય !

હાઈલેન્ડ પાર્કમાં આવતાં ઘણા સાક્ષરોએ બાઢકો સાથે કિલ્લોલ કરતાં સાક્ષર ભાયાણીને જોયા છે, આશ્ચર્યથી. પળ એ એમનો હૃદયનો મૂઢ રંગ. માણસવલા. ઘર, કુટુંબ શું છે તેની પાકી સમજ ને સ્નેહ લેવા-આપવાની સાહજિકતા.

નવનિર્માણનું આંદોલન થયું ને કોલેજ બંધ પડી. મને તો ચૌદ-પંદર કલાક એક આસને કામ કરવાની અનુકૂળતા થઈ. બે જ કામ, લખવું ને ઇથી થાક્યે વગાડવું. એમાં જ ફોર્વર્ડબેન્ડિંગની પોસ્ચરથી મળકાની ગાદી છટકી ! કરાવવું પડ્યું ઓપરેશન અને ત્રણ માસ ચત્તાપાટ સૂઈ રહેવાની આસનકેદની સજા ! ભાયાણીસાહેબ મારી પ્રકૃતિ જાણે. પથારીમાં નવરો પડ્યો નહીં રહી શકું. એમણે ડૉ. રમણલાલ જોશીને વાત કરી ને મારે 'શામઢ' પરની લઘુપુસ્તિકા લખવાની આવી. એ કામ પળ ગુરુકૃપાએ થયું.

કાઢાંતરે ભાષાનિયામકની જગ્યા માટે પબ્લીક સર્વિસ કમિશનના શ્રીદલપતભાઈ મુનીમે સરકારને કહ્યું કે આ જગ્યા માટે હસુભાઈ સક્ષમ એવા અધ્યાપક છે. બીજી બાજુ ૧૯૮૨માં ગુજરાત રાજ્યની અકાદમીની સ્થાપના થઈ અને શ્રીમોહમ્મદ માંકડ એના પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા. એ સમયના મુખ્યમંત્રીના સચિવશ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે મને બોલાવીને કહ્યું : 'લો હસુભાઈ, હવે તો બે લાડવા છે, એક ભાષાનિયામક તરીકે આવવાનો અને બીજો અકાદમીના મહામાત્ર તરીકે આવવાનો. તમારે ક્યો ળાવો છે ?' મેં કહ્યું : 'તમને યોગ્ય

લાગે ને જે આપો તે !' યાત્રિકસાહેબ કહે; 'તમને રસ પડે તેવું કામ હવે અકાદમીમાં છે. ભાષાનિયામક કચેરીમાં તો મુખ્યત્વે ભાષાન્તર અને બિનગુજરાતીને ગુજરાતીના શિક્ષણનું છે.'

અંતે હું સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૨માં અકાદમીના મહામાત્ર તરીકે જોડાયો. ભાયાણીસાહેબને મારી જ નહીં, પરિવારની પળ ચિંતા. એ ખુશ થયા અને કહે : 'વર્ષોથી મારા મનમાં કેટલાક પ્રોજેક્ટના વિચાર સ્ફૂરે છે. એ વિષે મેં બે-ત્રણ નોંધ પળ કરી છે. એક તો ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું વ્યાકરણ નથી. જે છે તે સંસ્કૃતને આધારે ઘટાવ્યું છે. હકીકતે આ ભાષાના જ પ્રયોગો લક્ષમાં લઈ એનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ તૈયાર કરવું જોઈએ. બીજું આપણી પાસે કથાઓનો લિખિતરૂપમાં અઘૂટ ભંડાર છે. પરંતુ એવો એક પળ કોશ નથી જેને આધારે મુખ્ય કથાઓનાં કથાનકો જાણી શકાય. ત્રીજું, હજુ પળ આપણી કંઠપરંપરાનાં ગીતોમાં, વિવિધ સંસ્કારની વિધિઓમાં આપણી સંસ્કૃતિ ધબકે છે. પરંતુ નથી તો આપણે ગવાતાં ગીતોનાં ધ્વનિમુદ્રણો કર્યાં, નથી તો સ્વરાંકનો કર્યાં કે નથી તો કયા કેટલા ગીતો ગુજરાતી જનજીવનના ઋતુચક્ર અને જીવનચક્ર સાથે સંકળાયેલાં છે તેનો કાચો પળ અંદાજ કાઢ્યો. નર્સિંહ અને મીરાંના નામે ગવાતી, કબીરના નામે ગવાતી પરંપરામાં કેટલી રચનાઓ, પદભજન કેટલાં છે તેની કોઈ સૂચિ પળ નથી. આ બધાં અકાદમીના માધ્યમે કરવા જેવાં કામ છે.'

મેં શ્રી મોહમ્મદ માંકડને વાત કરી. એમણે ત્યારની સ્થાયી સમિતિમાં રહેલા સર્વશ્રી અનંતરાય રાવલ, પ્રવીણ દરજી, કશ્મર પેટલીકર સાથે ચર્ચા કરી. અને આ બધાં જ પ્રોજેક્ટ તથા બત્રીશ જેટલી કાચમી યોજનાઓ કરી. ભાષાનિયામકમાંથી આ કામગીરી અને બજેટ તબદીલ થયેલાં તેમાં તો માત્ર ૨૦ લાખથી પળ ઓછું હતું. આ બધી જ ચાલુ અને નવી યોજનાઓ તથા નવાં પાંચ પ્રકલ્પો મૂક્યા અને તેનો પ્લાનમાં સમાવેશ થયો. એ સાથે અકાદમીને ૫૦ લાખની ગ્રાંટ મળતી થઈ. અકાદમીની યોજનાના જે પાયા નઘાયા તેના મૂલ્યમાં પળ આમ ભાયાણીસાહેબના જ સૂચનો, માર્ગદર્શન, પરિરૂપ યોગી બન્યા.

ઐતિહાસિક વ્યાકરણ અને કથાકોશનું કામ ભાયાણીસાહેબે સંભાળ્યું

ને એનાં પરિણામ પ્રગટ છે. પરંતુ અકાદમીમાંથી એક પળ રાતી પાઈ લીધા વગર એમણે પદભજન સૂચિકરણની યોજનામાં જે કાર્ય કર્યું એની જાણ બહુ ઓછાને છે ! મહમ્મદભાઈ પછી ડૉ. સુરેશ દલાલ આવ્યા. એમણે લોકસાહિત્ય સમિતિમાં પળ ડૉ. ભાયાણીની સેવા લીધી અને લોકસાહિત્ય સમિતિ ૧૪ મળકામાં સમયે-સમયે મળેલી સામગ્રી મળી તેની ગ્રંથ શ્રેણી પ્રગટ કરી હતી તેને એમ મૂલ્ય ક્રમમાં પુનઃમુદ્રિત કરવાને બદલે વિષયાનુસારી સંપાદિત કરી અભ્યાસભૂમિકા સાથે પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું. પાંચ હજાર રચનાઓને વિષયાનુસારી ગોઠવવી ગંજાવર કામ હતું. અકાદમીના ગ્રંથપાલ શ્રીકિરીટ શુક્લે તે બીડું ઝડપ્યું ને કામ પૂર્ણ કર્યું. મેં વિષયાનુસારી અભ્યાસ ભૂમિકા આપી. ભાયાણીસાહેબ રજેરજ વાંચી ગયા અને પૂરકનોંધ મૂકતા રહ્યા.

ભાયાણીસાહેબને એમનાં દાદીમા ગાતાં હતાં તે સો સવાસો પદ ઢાલ સાથે યાદ. ક્યાં સ્વર ઉપરનો ને ક્યાં નીચેનો તેનું પૂરું જ્ઞાન એ પોતે ગાય એ પછી પુત્રી યુવા ગાય અને તે ઢાલ ઓ.કે. થાય એટલે હું સ્વરાંકન કરું. પરંતુ એમાં અનેક પ્રશ્નો થાય. તાલ કયો ? એ નક્કી ન થાય તો સ્વરનું સમયમૂલ્ય નિશ્ચિત ન થાય. શ્રીપ્રવીણસિંહ જાજોની સહાય લીધી અને ‘હરિવેળ વાય છે’, ‘ગોકુલમાં ટહૂક્યા મોર’, અને ‘ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ’ સંગ્રહમાં ૧૦ જેટલા પદભજન સ્વરાંકન તથા છંદબંધ અને એના પૃથક્કરણ સાથે પ્રકાશિત થયાં. ડૉ. બલવંત જાની, ડૉ. નિરંજના શાહ, શ્રીપ્રકાશ વેગડ અને શ્રીકિરીટ શુક્લ પાસે કંઠસ્થ પરંપરાનાં પદ-ભજન અને લોકગીતોના સૂચિગ્રંથો પ્રગટ કરાવ્યાં. ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલને આદિવાસી સાહિત્ય અને ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુને સંતવાણીના પ્રોજેક્ટ માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું, માર્ગદર્શન આપ્યું અને અકાદમી તથા અન્ય સંસ્થા દ્વારા પ્રોજેક્ટ માટેની સહાય પળ અપાવી અને પ્રકાશનોમાં સહાયભૂત થયા. ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્ય જેવા ભાષાશાસ્ત્રીએ ઉત્તમ શાસ્ત્રીય સંપાદનરૂપ કંઠપ્રવાહની કથાઓ આપી તેમાં પળ કેન્દ્રમાં ભાયાણી જ. વિવિધ વિધિવિધાનો અને કથાઓને મૂલ્યભૂત પરિવેશમાં રજૂ કરીને તેનાં નિર્દર્શન યોજીને પરિસંવાદો કરવાં અને ગ્રંથ પ્રકાશન કરવું, એનાં પ્રેરણા, સૂચન, માર્ગદર્શન પળ એમનાં. ભાવનગર, સુરેન્દ્રનગર, ઢાકોર જેવા સ્થળોએ તો એમણે જાતે આવીને ધ્વનિમુદ્રાંકનો કરાવ્યાં. આ યોજનામાં પંદર ગ્રંથ પ્રકાશિત

थयां. ध्वनिमुद्रणो थयां. एना प्रोजेक्टनु आयोजन करो तो लाखोनु अनुदान अने लांबो समय जाय. परंतु भायाणीपरिवार के भायाणीकुळना अभ्यासीओना जूथे आ कार्य खूब ज ओछा खर्चमां अने टूँका गाळामां कर्युं छे. आ बधी ज कामगीरी अने जवाबदारी माटे डो. भायाणीने कोई विशेष आर्थिक रकम क्यारेय अपाई नथी ! भविष्यमां ज्यारे पण कोई अभ्यासी गुजरातना लोकसाहित्य अने कंठ परंपराना अध्ययन, संशोधन, संपादननी गतिनो आलेख दोरशे, त्यारे जोई शकशे के दोढ-बे सदीथी आ प्रवृत्ति गुजरातमां चाले छे परंतु १९८४ थी १९९६ना बार-तेर वर्षमां जे काम थयुं छे, जेटलुं काम थयुं छे ते अगाउना कोई दशकामां नथी थयुं. आ पछी.... ए भविष्य पर छोडीए. परंतु आ ऊपर जता आलेखनुं मूळ बिंदु ते डो. भायाणी.

गुजराती लोकगीतोने कृष्णचरितना जीवनक्रमे गोठवी जे अभ्यास कर्यो तेनां तारणो डो. भायाणीए पेरीसनी आंतरराष्ट्रीय परिषदमां अंग्रेजी संशोधन-पत्ररूपे रजू कर्या ने एमां वात्सल्य-औदार्यथी मारुं नाम पण सहलेखक रूपे मूक्युं छे. रामकथानां लोकगीतोनों में जैन, बौद्ध तथा अन्य भारतीय ग्रामीण अने आदिवासी परंपरा साधेनो अभ्यासलेख मूक्यो ते भायाणीसाहेबने खूब गम्यो. एनुं मराठी भाषान्तर का.स.वाणी मराठी प्रगट अध्ययन संस्थाए १९९३मां, अंग्रेजी एशियन सोसायटी तथा शियाटल, अमेरिका खाते मळेली छठी इन्टरनेशनल कोन्फरन्स ओन अर्ली लिटरेचर इन न्यू इन्डो-आर्यन लेन्वेजीझमां प्रगट थयुं. ७मी कोन्फरन्समां वेनिस-इटलीखाते मारो सरजू परनो लेख वंचायो अने प्रगट थयो. आ बधानो यश भायाणीसाहेबने. आ कोन्फरन्समां गयो, बधां मळ्यां ने मानप्रेमथी जोतो आवकारतां थयां त्यारे ज जाण्युं के ए बधुं ज भायाणीना विद्यार्थी होवाने कारणे ! साठ-पांसठ जेटला विदेशी विद्वानोनुं भाग्ये ज कोई एवुं पेपर हशे, जेमां भायाणीनो उल्लेख न होय. कोई पण प्रश्न पर चर्चा उग्र बने, परंतु एमां कोई डो. भायाणीनो आधार टांके तो बधां ज शांत अने संमत. आ बधामां कोई एवो विद्वान नथी जेणे रूबरू के पत्रथी भायाणीसाहेबनी सलाह न लीधी होय. एमना मार्गदर्शननो लाभ न लीधो होय. भारतनो आ एक मात्र एवो ऋषि, जेने कोई पण देशी-विदेशी कंई पण पूछे के लखे के धोमधखता तडकामां

પળ ફેરોક્ષ કરાવવા ને પોસ્ટ કરવા દોડી જાય. વિદેશીઓને પોતાના અંગત સ્વજનની જેમ રાખે. છેલ્લે તો ગઢામાંથી અવાજ પળ નહોતો નીકળી શકતો ત્યારે સૂરતથી ડૉ. જગદીશ શાહનો છંદના રેકૉર્ડિંગ બાબતનો પત્ર આવેલો તો મને આપીને કહે : આને જવાબ લખી આપજો ને વીગત માગી છે તે જણાવીને લખજો કે હું સાજો થઈશ ત્યારે પત્ર લખીશ ! એમની સારવાર કરવા રહેલો માણસ કોઈ પદ-ભજન ગાય તો એનેય રેકમાંથી અમુક પુસ્તક લાવવાનું કહીને એના રસનું પદ બતાવે. ગવડાવે, સાંભળે, સંખળાવે, દેહાધ્યાસ ભૂલવો એટલે શું, હૈં ?

ભાયાણીસાહેબનું મોટું સ્વપ્ન સંશોધન સંસ્થાને જીવતી-ધબકતી રાખવાનું. ૧૯૮૪ આસપાસ શ્રીભૂખણવાળાને, ફાર્બસ-મુંબઈને અનુદાન મળે, તે માટે મારી પાસે મોકલેલા. અકાદમીએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મહારાષ્ટ્રની સંસ્થા એટલે કાયદાનો બાધ. એ વચ્ચેના શિક્ષણમંત્રી પ્રબોધભાઈ રાવલ. એમને વાત કરી. એમને પળ લાગ્યું કે ગુજરાતનું જ કામ કરતી નામાંકિત સંસ્થા છે અને એને સહાયભૂત થવા ગુજરાતે પળ ગ્રાન્ટેબલ કરવી જોઈએ. મને ફાઈલ તૈયાર કરવા સૂચના આપી. પોતે ભલામણ કરી. પરંતુ લીગલ ડિપાર્ટમેન્ટની ના થઈ એથી નાનાંચાતાં નકાર્યું. ડૉ. ભાયાણીસાહેબ એના પ્રમુખ બન્યા. અકાદમીની સહાયથી શામળની 'સિંહાસન-વત્રીશી'નું પુનઃમુદ્રણ કરાવ્યું. ડૉ. કનુભાઈ શેઠ અને કલ્પનાબહેનના માધ્યમે સક્રિય બનાવ્યું. ફાર્બસની ગુજરાતની શાખા ખૂલી. એના કાર્યની રજુઆત થઈ અને વર્ષોથી જેના માટે પ્રયત્નો થયેલા તે સ્વપ્ન સાકાર થયું અને ગુજરાત સરકારે ફાર્બસની ગુજરાતની શાખાને ગ્રાન્ટેબલ ગણી. પરંતુ મુંબઈના ટ્રસ્ટીઓએ મળેલી ગ્રાન્ટ પળ પરત કરી અને ગુજરાતની શાખા બંધ કરી. કારણ ? અગાઉના વર્ષોની કામગીરીની ઓટી રજુઆત કરેલી ને ગ્રાન્ટ મેળવેલી ! કંટાળા દેંકા પરના કાઠામાં વાસ્તવિક કે નૈતિક શું અનુચિત હતું ? વૈધાનિક રીતે ગુજરાતની શાખા અસ્તિત્વમાં આવી એ પહેલાં શું કામગીરી નહોતી થઈ ? એમાં કઈ એવી ગોલમાલ ને અનીતિ ? - અંગત જ મિત્રો અને સાથીઓ, પરંતુ કોઈ એમને સમજવા ન મથ્યું ને ગુજરાતમાં આમેય તે સંશોધનની સંસ્થાઓ જ ઓછી, એમાં સક્રિય પળ નહિવત્ અને સક્રિય હોય એની ક્રિયામાં સંશોધન સિવાયનું બધું ને સરકારી ગ્રાન્ટ વગર સંસ્થા ચાલે જ

नहीं, ने ग्रान्ट मेळववी एटले नेवाना पाणी मोभे चडाववां - आ माटेनां फार्बसनी ज मुंबईशाखाना प्रयत्नो छेक ई. १९८४ थी, ने ए मळ्युं त्यारे एनो नकार ? ए ग्रान्ट परत ? शाखा बंध ?- भायाणीसाहेबने एनो जेटलो आघात लाग्यो हतो एटलो क्यारेय बीजो नहोतो लाग्यो. आ विभूति पोते ज संस्था हती एटले ए संस्थाने के संस्था अने अनुकूल ज न हतां. परंतु क्यारेय अेमणे भारतीय विद्याभवन, गुजरात युनिवर्सिटी के एल.डी. इन्स्टिट्यूट जेवी संस्था छोडवानां कोई कारण कहां न हतां. कोई छूपो के जाहेर विवाद न कर्यो. परंतु आ आघात.....

कारण, संस्था एमनुं स्वप्न, संशोधननी. हाइलेन्ड पार्कनुं मोटुं मकान वेच्युं, 'आटलुं मोटुं कोण संभाळे, आटलुं पूरतुं छे !' कही वीमानगरमां आव्या. परंतु मनमां शुं हतुं ? मोटुं मकान वेंची नानुं मकान ले तो जे पैसा मळे, वधे एमांथी प्राकृत माटेनी संस्था करवी. प्राकृत टेक्स्ट सोसायटीने पगभर अने गतिशील करवी. परंतु आ युगमां बधो ज सोदो चेकथी कोण करे ? केटलो करे ? अने उपरना ब्लेकना ले ए भायाणी नहीं ! आ वात मनोमन बधां ज जाणे अंगत. चंद्रकळाबहेन के उत्पल उपरांत डो. सुरेश दलाल अने हुं. परंतु एमने आवुं शक्य नथी एम कोण समजावे ? ने एमने समजाय पण केम ? ए तो तरत कहे : आमां बे वानां छे, एक तो....

गुजरातमां सिंधी, उर्दू, संस्कृत बधी नवी नवी स्वायत्त अकादमीओ थई, तेमां प्राकृत नहीं ! एनो कौंस थयो संस्कृतमां ज ! भायाणीसाहेबे अनेकने वात करी, जगाड्या, लखाव्युं परंतु.....

संस्था एमनो प्राण. पू. श्री विजयशीलचंद्रजीए प्राकृतनी संस्था प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी माटे सुविधा करी एथी एमनुं मन ठर्युं. जे आघात हतो मनमां ते झिरवायो ! ने तेमां पण 'अनुसंधाने' एमने विशेष उत्साहित कर्या. ए जो न होत तो फार्बस गुजराती संस्थानो घात एमना माटे.....

बीजो आघात अकादमीनां कार्योंनी नोंध लेवाने बदले एने आधारे चालतो बनेलो प्रचार ! एमां पण निमित्त फार्बसने सहाय अपावी ते. अकादमीमां मध्यकाळनुं अने लोकसाहित्यनुं ज काम थयुं छे ने बीजुं गौण बनी रह्युं छे - आवां निमित्ते मास टीका-टिप्पण थाय तेथी दर्शकने व्यथा

થાય. એકવાર કહે : ‘ભાયાણીસાહેબ બહુ મોટા વિદ્વાન અને તમારા ગુરુ એ
ખરું, પણ તમે એ કારણે ટીકાનો ભોગ શું કામ બનો છો ?’

મારે કહેવું પડે : ‘દાદા ? આવાં કામ બદલ મેં કે ભાયાણી સાહેબે
કોઈ જ વેતન લીધું નથી. ને ફાર્બસને પુનઃ મુદ્રણ માટે આપવાનું તો
અકાદમીએ આગળ જ વિચારીને નક્કી કર્યું છે એમાં...’

પરંતુ અપ્રચાર એટલી હદે ચાલ્યો કે અકાદમીએ બે-ચાર નિશ્ચિત
એવા વિદ્વાનોને પ્રશ્નોત્તરમાં આ કામો વિશે પૂછ્યું અને એનો જોઈતો જવાબ તો
મેઢવ્યો ને એનું પુસ્તક પણ કર્યું ! મેં વીગતે સ્પષ્ટતા કરી તો આશ્ચર્ય યોજના
દિશા ચૂકી ગઈ એવી વાતો લખાતી થઈ. ભાયાણીસાહેબ વારંવાર કહે : આ
કામ અદ્ભુત છે ને તમારાં સમયશક્તિ અપાયાં એનું રેકગ્નિશન થાય એને બદલે
દોષારોપણ ?

મેં કહ્યું : તમારો સંતોષ અને અભિપ્રાય જ એથી વિશેષ છે. અને
સમય તો બોલશે, પાંચ-પચાસ વર્ષે જેને પણ મધ્યકાલીન કથાસાહિત્ય કે
લોકસાહિત્ય વિશે, સંગીત વિશે જાણવું હશે, અભ્યાસ કરવો હશે એ તો....

છેલ્લે માંદગી વિશેષ ગંભીર અને ચિંતાજનક બની. દવાખાને દાખલ
કર્યાં. પરંતુ એવા અકલ્પ્યા અને મન્યુ જાયો કે નાક-ગળ્લાની નળીઓ કાઢી
નાશી અને બઢવો કરીને ઘરે પાછા આવ્યા. હું સપરિવાર ઘરે ગયો. મારું
ક્યારેક સાંભળે ને સ્વીકારે પરંતુ મારી પણ એમનો મન્યુ જાગે ત્યારે હિંમત ન
ચાલે. પરંતુ મારી દીકરી યુવા અવ્યરની વાત સાંભળે અને એ જે સારવાર સૂચવે
તેનો અચૂક અમલ કરે. આશ્ચર્ય થાય એટલા ઝડપથી સાજા થઈ ગયા. થોડા
દિવસ પછી તો એ જ ફાઈલો, લેખો, માથા પરનાં કામ ! એ જાણે કેટલુંક
પોતે જ કરી શકશે. અધૂરું રહેશે તો કાયમ માટે ! એટલે ફરી બંધું પૂરું
કર્યું.

દિવાળી ગઈ. વર્ષ ગયું. કામ ચાલતું થયું. ને પછી ફોન આવ્યો :

‘પુસ્તકો કાઢી રાખ્યા છે. લઈ જજો. તમારે જોતાં હોય એ તમે
રાખજો. બીજાં મેઘાણી લોકવિદ્યા સંશોધન ભવનને.’

મારી સેવાનિવૃત્તિ પછીની લોકસાહિત્યની એ સંસ્થા, એમનાં જ પ્રેરણા,

मार्गदर्शन. छेल्ली मांदगीए श्रीकुलीनचंद्र याज्ञिक साथे आवेला. में घरमां प्रवेशता ज याज्ञिकसाहेबने कह्युं : 'जईए छीए आपणे तबियत जोवा, पण ए पूछशे

'आपणे खास तो...'

खरे ज एमणे पूछ्युं :

'केम चाले छे मेघाणी संस्थानुं !'

पछी फोन आव्यो केसेट लई जवानो. रेडियोना लाईव प्रोग्राम अने रेकोर्ड परथी उतारेली विविध रागनी, उत्तम गायक-वादकोनी ध्वनिमुद्रित केसेट ! दरेकना कार्डझ पण तैयार, कई चीझ, कई गत, चीज, कयो राग...

आ मारे वारसो, मारा शेषजीवननी आंतर समृद्धिने वधारनारो. पछी तबियत वधारे कथळती गई. एमने खातरी थई गई. अमारे प्रगट वात ओछी थाय. त्रण दशकाथी पण दीर्घ एवो संबंध एटले वगर बोल्ये पण वात करी लईए, समजी पण लईए. हुं ऊभो थयो त्मारे मंद स्वरे कह्युं : 'उत्पलने कहीश, तमने फोन करशे ने....'

- हजु पण मनमां कशुक नवुं समानरसनं स्फुरे के कोई शंका जागे तो मन पहींची जाय छे, बत्तीश-तैंत्रीश वर्षनी टेवथी एमनो संपर्क करवा, जणाववा के जुओ आ टुकडो.....

परंतु तरत याद करवुं पडे छे. ए भायाणीसहेंब नथी. खरेखर नथी ?- एमां बे वात छे : एक तो... मन समजे एवी, बीजुं हृदय के अंतश्चरमा !